

Мазепи, так і при вивченні української торгівлі в добу, яку часто пов'язують з його іменем.

V'yacheslav Stanislavs'kyi

On Ivan Mazepa care towards the Ukrainian trade

In the article there is a new data on the development of Ukrainian trade, which the first time entered into scientific use. It was in Ivan Mazepa's letters being kept in Russian Archive of Ancient Acts. The basic attention in article is paid to hetman government in the field of international trade.

УДК 94(477.7)“16”

Дмитро Сень

**“НАМ ТУТ НА РЕКЕ АГРАХАНИ ЖИТЬ НЕ ТЕСНО...”:
ІЗ ІСТОРІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ОСВОЄННЯ ДОНСЬКИМ
КОЗАЦТВОМ ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ в кінці XVII ст.**

У статті розглянуто проблему переходу частини російського козацтва під гаслами збереження “старої віри” в підданство мусульманських володарів Північного Кавказу та Криму наприкінці XVII ст. З'ясовано долю “аграханських козаків” та вплив даної проблеми на міжнародну ситуацію.

Слова ці, звернені до донських козаків, містилися в “прелестном письме”, написаному на Північно-Східному Кавказі на початку 1690-х рр. донськими козаками, адресованому донським же козакам. Як таке могло статися і які події привели донців до рішення залишити Дон, після чого багато хто більше туди ніколи не повернеться? Витоки цієї драми - в другій половині XVII ст. - переломному етапі в історії донського козацтва.

Хресне цілування (присяга), дане донцями в 1671 р. московському государю завдало могутнього удару по тих правах Війська Донського, які були здобуті козаками у важкій боротьбі за виживання в Полі. Не дивлячись на збереження Військом внутрішньої автономії, як вважають деякі вчені, воно все ж таки було включено до складу Російської держави⁴³, яка, звичайно, не збиралася відмовлятися від подальшого зміцнення своїх позицій в землях “козацького присуду”.

Відзначимо, що за перших Романових козаки уперто відмовлялись цілувати хрест, апелюючи до практики часів “як зачався Дон козацькими головами”. Цікаво, як вони мотивували свою відмову присягати О. Романову в 1645 г.: “Козаки-ж не можуть примусити по-християнськи” присягати донців, серед яких є багато нехристиян і більшість яких народилася від басурманок”⁴⁴. Якщо навіть мотивацію відмови визнати за лукавство з боку козаків, то,

⁴³ Мининков Н.А. Основы взаимоотношений Русского государства и донского казачества в XVI – начале XVIII вв. //Казачество России: прошлое и настоящее: Сб. науч. ст. – Ростов на Дону, 2006. – Вып.1. – С.33.

⁴⁴ Томсинский С.Г. Очерки истории феодально-крепостнической России. – М.:Л., 1934. – С.137.

по-перше, не можна заперечувати наявність тоді великої політичної самостійності Війська Донського, проявів тут ідеології козацького егоцентризму і, по-друге, присутності в козацькому середовищі представників інших “народів” і релігій, про що яскраво висловився Г. Котошихін: “А люди вони породю москвичі й інших міст, і новохрещені татари, і запорозькі козаки, і поляки, і ляхи, і селяни. І дана їм на Доні жити воля своя, а якщо б їм волі своєї не було, і вони б на Доні служити і слухняні бути не почали...”⁴⁵. На думку автора, говорити про те, що панування слов'янського елемента у складі донського козацтва визначало характер його відносин з Росією і тим більше – його “зовнішньополітичну” діяльність – вельми проблематично. Достатньо суперечливе твердження про те, що, ледве зародившись на південному прикордонні, козацтво, як особлива етнокультурна спільність, “відразу ж стала трансформуватися в особливий стан Московської держави”⁴⁶. Більш гнучко підійшов до вирішення цієї проблеми Н.І. Нікітін, який пише про вимушену інколи мотивацію з боку козаків у розвитку відносин з Московською державою⁴⁷. Очевидно, що донське козацтво являло собою вже в другій половині XVII ст. тип колективного *homo novus*, ідентичність якого визначалася, очевидно, не спільністю “московського походження” або навіть належністю до православ'я, а належністю до військового братства. Недивно тому, що способи, за допомогою яких члени цього братства прагнуть розділяти і відділяти соціальний простір, інколи суттєво відрізнялися від “метропольних зразків”.

Враховуючи історіографічне значення різних точок зору, представляється можливим загострити увагу відразу на декількох сюжетах із області козакознавства: 1) козацтво не є породження виключно російської історії; 2) не можна говорити про однотипність розвитку козацьких співтовариств, визнавши, втім, неминучість перетворення всіх їх у служилих людей держави (але не лише Росії); 3) історію козацтва неправомочно розглядати винятково в контексті “одержавлення” околиць Росії, без вивчення походження, соціальної структури самого козацтва, аналізу його психології; 4) у розвитку процесу підкорення козацтва царизмом слід визнати значну частку прагматизму козацьких лідерів, що розраховували на отримання політичних і матеріальних вигод від цього; 5) визнаючи рішуче слов'янський характер джерел формування донського, терського козацтва (перш за все, йдеться про події XVI-XVII ст.), треба визнати, що сам по собі даний висновок мало що значить у

⁴⁵ Котошихин Г.К. О России в царствование Алексея Михайловича /Подг. публ., введ. ст. и словарь проф. Г.А. Леонтьевой. – М., 2000. – С.159.

⁴⁶ Тюменцев И.О. Зарождение казачества на Волге и Дону и его включение в социальную структуру Московского государства в XV – первой половине XVI вв. // Донское казачество: история и современность: Сб. науч. ст. – Волгоград, 2004. – С.16.

⁴⁷ Никитин Н.И. О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI – середины XVII века // История СССР. – 1986. – №4. – С.171–172.

поясненні будь-яких, по суті, “козацьких” подій з області регіональної історії, включаючи аспект міжнародних відносин.

Пропонована стаття розвиває низку положень автора, визначених нами при вивченні масштабної наукової проблеми – “Козацтво Дону і Північно-Західного Кавказу у відносинах з мусульманськими державами Причорномор'я”⁴⁸. Виявляється, що “турецьке” дзеркало” впливало на формування характеристик козацтва значно більше, ніж це прийнято вважати в історіографії. Наприклад, не випадковою, на думку автора, є реалізація донськими козаками вже в XVII ст. їх загрозової для Москви тези про готовність перейти на бік “ворогів християнства”. Так, ще в 1626 р. донці, незадоволені утисками з боку Михайла Романова і царської адміністрації в Астрахані, заявили про свою готовність піти “в турецького царя землю і почати жити біля турецького царя”⁴⁹. А наприкінці 1680-х рр. представники донських старообрядців знову заговорили про те, що “...у нас-де свої горше Криму, краще нині кримці, ніж наші царі на Москві”; “якщо розорять Крим, то і... їм життя не буде”⁵⁰. Говорити про пріоритет в цих словах лише провокації не доводиться - дану тезу козаки реалізували на практиці в межах 2-3 поколінь ще до повстання К. Булавина, з часу якого до нас дійшла чи не найгучніша заява донців про їх готовність змінити підданство. У травні 1708 р. козаки-булавинці писали кубанським козакам наступне: “Якщо цар наш не стане дарувати, як дарував батьків наших дідів і прадідів, або стане нам на річці яке утискання чинити, ми Військом від нього відкладемося і милості проситимемо у висшого творця нашого владики, а також і у турецького царя”⁵¹. Крім того, булавинці намагалися налагодити зв'язки через кубанських козаків не лише з турецькою владою в Ачуеві, але султаном Ахмедом III, прозоро натякаючи на можливість переходу в турецьке підданство.

Зміст даних повідомлень дозволяє уточнити висновок учених про те, що до Булавинського повстання історія не знала випадків,

---

⁴⁸ Сень Д.В. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.). Краснодар, 2002. – 2-е изд., испр. и доп.; Його ж. Кубанское казачество: условия пополнения и развития (К вопросу о генезисе и развитии ранних казачьих сообществ) // Социальная организация и обычное право: Мат-лы научной конференции (г. Краснодар, 24–26 августа 2000 г.). – Краснодар, 2001. – С. 193–214; он же. “У какого царя живем, тому и служим...” // Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. – 2004. – №5. – С.73–76; Його ж. Казаки-старообрядцы на Северном Кавказе: от первых ватаг к ханскому казачьему войску (Некоторые теоретические аспекты оценки роли крымско-османского государственного фактора в становлении и развитии кубанского казачества) // Липоване: история и культура русских-старообрядцев / Ред.-сост. А.А. Пригарин. – Одесса, 2005. – Вып.2.

⁴⁹ РДАДА. – Ф.127. – Оп.1 (1626). – Спр.1. – Арк. 336–337.

⁵⁰ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.Пб., 1889. – С.180,182.

⁵¹ Булавинское восстание: 1707–1708.: Сб. док-в. – М., 1935. – С.464.

щоб донські козаки “залучали турків у свої відносини з царською владою і намагалися привернути їх на свій бік, хоча і в першій половині XVII ст. на Дону іноді говорили про можливість свого відходу з “ріки”⁵². Ймовірно, у нас ще мало даних, які дозволили б говорити, наприклад, про порівняння статусу в козацькому середовищі російського царя і турецького султана, але, здається, що сама постановка проблеми - про пошуки козаками інших, ніж ніконіанська Росія, векторів тяжіння (персоніфікована, мабуть, у особі мусульманських госуларів), виникає логічно із умов перебування донських козаків у фронтірному просторі Поля. Роблячи проміжний висновок, можна, таким чином, констатувати необхідність звернення учених до всіх без виключення подій поліхромної палітри стосунків козаків не лише з Росією, але і з Кримським ханством, Османською імперією. Тому для розуміння історичної ситуації в усій її повноті необхідно як “оптичний прилад”, обернутий в минуле, використовувати не лише “російське”, але і “турецьке дзеркало” – ймовірно, внаслідок чого козацька проблематика (звичайно, головним чином стосовно подій XVI-XVIII ст.) одержить підстави для найперспективнішого вивчення.

Частина зазначених вище питань одержала своє висвітлення у ряді робіт автора, інших дослідників (перш за все у дослідженнях Б. Боука, В. Мільчева, О. Усенко, М. Мінінкова), частина - потребує додаткових досліджень. Одне з найскладніших тут питань - визначення причин відходу частини донських козаків на Кавказ саме в другій половині XVII ст., причому в результаті - у володіння кримського хана, на землі Правобережної Кубані. Адже “подолання межі світів” для козаків у більш ранній період не було таким актуальним. В історіографії є декілька робіт, що дають міцну основу для подальших досліджень⁵³.

У другій половині XVII ст. до підстав протистояння донських козаків з Москвою додалося ще одне - пов'язане з реакцією старих і нових жителів Дону на церковну реформу патріарха Нікона. Церковний розкол привів не лише до зростання есхатологічних очікувань, але, очевидно, до зміни парадигм в оцінці Росії як “святої”, “чистої”, “білої”. Активна діяльність на Дону т.з. “расколовчителів”, безумовно, сприяла формуванню і розповсюдженню в регіоні ідеї про те, що “світла Росія потемніла, а похмурий Дон засяяв і преподобними отцями наповнився, яко шестикрильні [серафіми] налетіли”⁵⁴. Росія ж була оголошена “уділом Антихриста”, а гонителі ревнителів старої

⁵² Пронштейн А.П., Мининков Н.А. Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. и донское казачество. – Ростов на Дону, 1983. – С.261.

⁵³ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.Пб., 1889; Мининков Н.А. К истории раскола русской православной Церкви (малоизвестный эпизод из прошлого донского казачества) // За строкой учебника истории. – Ростов на Дону, 1995.–С.35-38.

⁵⁴ Дополнения к Актам историческим, собранным и изданным археографической комиссией. – С.Пб., 1875. – Т.12. – Док. №17.

віри, “гнаних християн, Христа в собі носячих”, перетворилися в “підданих сатани”⁵⁵.

Отже, можна вважати, що в характеристиці супротивниками ніконіанства колишніх “маркерів” православної Росії відбулася мена - вона набуває тепер риси “нечистого” простору. І, навпаки, “нарощуються” риси степів Дикого поля як простору “чистого”, зокрема, переміщення ігуменом Досіфеєм антимінса в Чирську пустель й отримання на Чиру мощей⁵⁶. Вкрай важливим є документальне свідoctво кінця 1680-х рр. про оборону донськими старообрядцями новозбудованого ними містечка в північній частині р. Ведмедиця. У відповідь на пропозицію видати своїх вождів і здатися самим, вони заявили: “Хоча всі помремо, містечком поступатися не будемо і не здамося. Ми тут жити будемо. Це містечко другий Єрусалим”⁵⁷. Така номінація також могла підкреслювати святість, “чистоту” Дону в контексті протистояння “нечистій” Москві, теж “Новому Єрусалиму”⁵⁸. Більш, очевидно, втім, інше - співвідношення цього містечка з Єрусалимом мало очевидне сакральне коріння, також, як у разі співвідношення з Єрусалимом Москви. Б. Успенський, кажучи про схожість виразу “Новий Єрусалим” до Апокаліпсиса, підкреслює, що воно “об’єднує апакаліптичну ідею Другого Пришестя з пасхальною ідеєю Воскресіння, оновлення; все це вписується в космологічну картину світу і... цілком відповідає есхатологічним очікуванням”⁵⁹. Не бажаючи здаватися, духовний порятунок старообрядці знаходили, кидаючись або у вогонь, або у води Ведмедиці.

Наступне питання, на яке дається попередня поки відповідь, полягає в наступному: наскільки всі ці есхатологічні очікування й інші підстави нонконформістських поглядів нових жителів Дону розділялися донськими козаками? Звичайно, не слід забувати про те, що фронтірний простір багатоликий і наповнений численними акторами, мотивацію дій яких продуктивніше вивчати в рамках ситуативного, а не регіонального підходу⁶⁰. Частина козацтва все ж таки виявилася втягнуеною в орбіту “релігійних воєн на Дону” кінця XVII ст., причому козаки-старообрядці тимчасово навіть захопили владу у Війську Донському⁶¹. Більш того, підтримуваний новими

⁵⁵ Материалы для истории раскола за первое время его существования, издаваемые Братством св. Петра митрополита /Под ред. Н. Субботина. – С.Пб., 1885. – Т.7. – С.231.

⁵⁶ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.78.

⁵⁷ Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска. – С.31.

⁵⁸ Успенский Б.А., Лотман Ю.М. Отзвуки концепции “Москва – третий Рим” в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко) // Успенский Б.А. Избранные труды. – М., 1996. – Т.1. – С.127.

⁵⁹ Успенский Б.А. Восприятие истории в Древней Руси и доктрина “Москва – третий Рим” // Успенский Б.А. Избранные труды. – М., 1996. – Т.1. – С.93.

⁶⁰ Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – С.14–32.

⁶¹ Мининков Н.А. К истории раскола. – С.35–38; Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С. 129-150.

військовими властями, один із вождів донського “розколу”, Д. Чурносів, висунув ідею церковної автономії Дону і виборів “особливого патріарха або єпископа”. Зазнавши у результаті поразки, донські козаки, у тому числі старообрядці, втікають на південь і південний схід, у різні області Кавказу - як північно-західну (Кубань), так і північно-східну (напр., володіння Тарковського шамхала). При цьому, кажучи про мотивацію втечі козаків на Кавказ, підкреслю думку проф. М. Мінінкова про те, що на шляху зближення донських козаків з татарами і турками лежали серйозні перешкоди, у тому числі підстави психологічної властивості, підкріплені багаторічною традицією. Тим уважніше вчені повинні віднестися до аналізу протистояння, що розігралося між донськими козаками, витисненими на Кавказ, і козаками, які залишилися на Доні. По суті, можна говорити про початок ще одного, якісно нового етапу в історії донського козацтва, коли рух старообрядців “влився в першу в історії донського козацтва *братовбивчу війну* (виділено нами – Д.С.) 1688-1689 рр., коли справа доходила до поголовного винищення козацьких поселень самими козаками”⁶². Саме такий підхід більш адекватний, ніж погляди на козацтво з призми реформ у Росії⁶³, відбиває зміни як у масовій свідомості козацького співтовариства післяразінського періоду, так і в загальній парадигмі змін у відносинах донського козацтва, з Росією, Кримом і Османською імперією.

Цікаво, що, наприклад, Є. Кушева пише: “...перші групи козаків з Дону з'явилися тут (на Кумі, річці в Передкавказзі, північній притоці нижньої течії р. Койсу-Сулак. – Д.С.) і 60-ті роки XVII ст.”⁶⁴. Але масовий прихід донців на Кавказ – це результат поразки донських старообрядців, що особливо активизувався після падіння Заполянського містечка на Доні на початку квітня 1689 р. Проте ще в 1688 р. понад 1000 козаків на чолі з Л. Маницьким покинули свої городки і відправилися в район Великої Кабарди, осівши у володіннях князя Месауста (Місоста Казієва), який наказав їм жити в “старому місті Можарах на Кумі річці”⁶⁵. Вже в тому ж році (напевно - після квітня) близько півтори тисячі таких утікачів побудували земляне містечко серед лісів, з ровом, і валом “з усякою будовою, а для оборони його поробили дерев'яні гармати із залізними обручами”⁶⁶. Ці козаки зав'язали також відносини з терським отаманом І. Куклею, який розраховував на поповнення

⁶² Мининков Н.А. Основы взаимоотношений. – С.34.

⁶³ Гражданов Ю.Г. Казачество России в XVII – начале XX:вв. (Основные вехи истории и проблемы научных оценок) // Донское казачество: история и современность: Сб. науч. ст. – Волгоград, 2004. – С.38.

⁶⁴ Русско-чеченские отношения. Вторая половина XVI–XVII в.: Сб. док-в. /Выявление, сост., введ., комм. Е.Н. Кушевой. – М., 1997. – С.327.

⁶⁵ Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе // Восток. – 2001. – №4. – С.31.

⁶⁶ Дополнения к актам историческим. – С.Пб., 1872. – Т.12. – С.242.

місцевого товариства козаків ще за рахунок тих донцов, які виявилися на р. Аграхані (притока р. Сулак) - куди на заклик Тарковського шамхала Будая перейшов загін кумських козаків, незабаром зробивши низку походів звідти, в Прикаспій. Нарешті, приблизно в 1689 або 1690 рр. деяка частина козаків відправилася на Кубань – володіння кримського хана Селіма I.

Які наслідки мали ці всі події для російсько-кавказьких відносин і загальних позицій Росії як одного з головних регіональних акторів? Вважаємо, що цей вихід козаків з Дону викликав загострення багатьох місцевих суперечностей, порушуючи систему заборон-противаг, вигідну Росії і нею ж формовану. Становище не міг виправити навіть той факт, що частина кумських козаків⁶⁷ уже в квітні 1689 р. повернулася на Дон, просячи в Чирському містечку про пробачення провини – на що Військо у результаті пішло⁶⁸.

Цар деякий час також намагався проводити в життя комплексний підхід до нейтралізації нової для себе загрози з Кавказу у вигляді козаків. В 1691 р. на Аграхань відправилися донські козаки, які повинні були вручити царську грамоту тамтешнім козакам, що перебувають під захистом шамхала Тарковського. Двох посланців Війська бігли козаки вбили, відправивши назад двох інших із листом від свого товариства – в якому Військо сповіщалося про вбивство аграханськими козаками раніше ще одного посланця із Терков, а також про те, що “і надалі ніби ж такожде посланих до них хочуть теж повбивати до смерті”⁶⁹. Напруження було таке, що козаки-“зрадники” з вражаючою завзятістю стали вбивати царських посланців - справа дійшла до того, що “вірні” донські козаки відмовлялися виконувати царські веління про передачу, наприклад, аграханським козакам, грамоти з утішними пропозиціями. Збертає на себе увагу спосіб поховання козаками Кавказу убитих ними “недругів” – затоплення трупа у воді. Робоча гіпотеза автора полягає в тому, що цілком імовірний зв'язок цих дій з культом “зложних небіжчиків”, оскільки померлих неприродною (насильницькою) смертю “мати сира-земля” відмовлялася приймати. Оскільки за деякими уявленнями східних слов'ян на дні водоймища знаходиться пекло і взагалі вода – та стихія, за допомогою якої можна відправити небіжчика на той світ, то таке “турбування” про душі “зложних небіжчиків” зайвий раз свідчить про психічну напругу в середовищі козаків. Не додавав спокою царям і той факт, що на Кавказі активізувалася торгівля боєприпасами і, треба думати, зброєю – до чого виявилися причетні всі ті “зложні” козаки, які зуміли

⁶⁷ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.195–196; Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска. – С.32.

⁶⁸ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.203–204.

⁶⁹ Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А.А. Лишиным (далее – Акты А. Лишина). – Новочеркасск, 1891. – Т.1. – С.163.

налагодити зв'язки з “керівниками” і татарами з “Терка і з Асторохані”⁷⁰.

Влітку 1691 р. із Терського містечка астраханському воеводі П. Хованському повідомлялося про те, що за відомостями княгині Т. Черкаської, “донські злодійські козаки і роскольники виїхали на море в чотирьох стругах”⁷¹, причому шамхал Будай помістив на кожний козацький струг по одному своєму кращому “узденю”. Крім того, у документі виказувалась тривога щодо імовірності нападу цих козаків разом з татарами-еманчей на Терське містечко – порний пункт Росії на Східному Кавказі у той час. Зростання напруги очевидне – у серпні 1691 р. П. Хованський повідомляв до Москви серед інших новин і про виказану ним пропозицію гребенським козакам брати участь у захисті Теркова від шамхала і “злодійських козаків”⁷²; і набіг цей, зазначимо, все-таки відбувся.

Тут потрібно сказати про те, що шамхал припускав використання козацького фактора ще в реалізації планів щодо нападу на Іран, пограбувань шахських кораблів на Каспії, запрошуючи до того ж на Аграхань із Дону нові групи козаків⁷³. Свою роль відіграли в цьому і самі кавказькі козаки, які вчинили восени 1691 р. на чолі з отаманом С. Жмурою напад на донські городки, заявляючи: “Нам тут на річці Аграхані жити не тісно. До нас милість кажуть басурмани краще вас православних християн”⁷⁴. Поповнювався новими вихідцями із Дону і центр козаків на р. Кума – так, наприклад, трапилося влітку 1691 р., коли козаки Кавказу виявилися причетними до походу азовського бея на Дон влітку 1689 р. Під дією з боку минулих товаришів донців (крім зброї як “аргументу” за домовленостями ті вдалися тоді до авторитету відозв попа Пафнутія) відбулося наступне – “багато городків передалися на бік куминців”⁷⁵. Звичайно, необхідно сказати, що повернення на Дон не було тоді явищем винятковим, але не можна не наголосити на тому, що відбувся остаточний розрив частини козаків з Доном – знаменуючи ті серйозні зміни, які відбувалися в козацькому середовищі в останній чверті XVII ст. Реакція цих нонконформістів на придушення Разінського повстання, розкол, що виразилася перш за все у виході на Кавказ, викликала не лише кількісну зміну населення в цьому регіоні, але, й якісну зміну складу регіональних акторів історичного процесу, що активізували свої дії проти Росії.

⁷⁰ Там само. – С.167–168.

⁷¹ Русско-чеченские отношения. – С.249.

⁷² Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН (далее – Архив СПб. ИИ РАН). Ф.178. – Оп.1. – Спр. 12217. – Арк.1–2.

⁷³ Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска – С.32; Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.195.

⁷⁴ РДАДА. – Ф.111 (1691). – Спр.4. – Арк.4.

⁷⁵ Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. – С.205.

Пограбування суден, включаючи “государеві буси”⁷⁶, “зłodійськими” козаками торкнулися також російських купців, вони порушували і постачання грошима, хлібом⁷⁷ фортеці Терки з Астрахані. Восени 1691 р. “зłodійські козаки” пограбували на морі голову казанських стрільців С. Арханова і приблизно в той самий час (жовтень), об'єднавшись з людьми шамхала, напали вже на цілий караван⁷⁸.

У жовтні 1691 р. загін воєводи В. Нарбекова, супроводжуючого по дорозі із Астрахані на Терек казну, піддався нападу з боку козаків-“розкольників”, які поселилися “під володінням Будай шевкала на річці Аграхані”⁷⁹. Цікаво, що напад не був випадковим – ці козаки якимсь чином дізнались про відправку цінностей, підстерігаючи струги воєводи. У союзі з козаками (отаман – Сенька Хмура) тоді знову діяли татари-еманчі, а також – кумики. Один струг був розбитий, але напасти на основний загін козаки не зважилися, забравшись геть, але, одержавши, втім, як здобич так потрібні їм гармату, “зілля”, свинець. Примітно, що сам воєвода Нарбеков підкреслював міру небезпеки для терчан з боку татар кумиків і козаків – “і виїзду їм з Терка “для дров і на рибний лов і нікуди для потреб їздити стало неможливо: зłodійські козаки... і... татари і кумиченя безперестанку під місто підбігають”, захоплюючи в полон його жителів, які вийшли з Терков на промисел”⁸⁰. Безкарність козаків дійшла до того, що вони стали влаштовувати свої застави на шляху до Астрахані⁸¹.

Такий стан справ не міг не стривожити як російську адміністрацію на Кавказі, так і царську владу. Ще в 1690 р. уряд відправив на Кавказ І. Басова і до збіглих козаків, і до шамхала - причому у разі відмови з боку козаків повернутися на Дон, Басову доручалося добитися від шамхала видачі непокірних вихідців з Дону⁸². Спроби мали місце і пізніше – як впливає із відписки від 21 вересня 1692 р. голови астраханських піших стрільців Д. Сербина князю П. Хованському з “товаришами”, він був відісланий за указом царя до Т.Черкаської на Терек, а також і до Тарковського шамхала, щоб разом з ними “чинити промисел” над зłodійськими козаками⁸³.

Важливо зазначити, що в ці роки зміцнюються зв'язки різних центрів козацьких товариств на Кавказі. Наприклад, 18 вересня 1692 р. до аграханських козаків повернулися їх посланці з Криму, а також і “кубанські козаки..., які живуть на річці Кубані... хотіли їх проводити до Криму”⁸⁴. Тоді йшлося про підготовлюваний відхід козаків зі

⁷⁶ Русско-чеченские отношения. – С.252.

⁷⁷ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. – Оп.1. – Спр.12244, 12247.

⁷⁸ Там само. – Спр.12256, 12257.

⁷⁹ Русско-чеченские отношения. – С.251.

⁸⁰ Там само. – С.254.

⁸¹ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. – Оп.1. – Спр.12244.

⁸² Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска. – С.32.

⁸³ Русско-чеченские отношения. – С.256.

⁸⁴ Там само. – С.256.

Східного Кавказу на Кубань - подальші перспективи дієвості заступництва шамхала вселяють їм все більші побоювання.

Аграханці почали тікати, але на річці Сунжі були наздогнані загоном кумицьких мурз з Ендері (кумицького володіння Ендері в Північному Дагестані) - Муртазалея і Амірхана, причому останній привернув до цієї справи чеченців і кумиків⁸⁵. А вказівка про припинення спроби втечі козаків дала княгиня Т. Черкаська. Вкрай цікаво, що серед цих козаків, наздогнаних на Сунжі, були їхні дружини і діти⁸⁶. На Кубань, на думку Сербіна, піти вдалося близько 30 козакам⁸⁷, причому, судячи з контексту документа, сам він ще не знав загальних підсумків гонитви за утікачами.

Із відписки начальника військового загону І. Волкова князю П. Хованському дізнаємось подробиці цієї, без жодного сумніву, масштабної операції проти аграханських козаків. Виявляється, що Волков був посланий за указом царів для захоплення "козаків-розкольників", прийшовши із загоном "на море, в урочище Брянцева коса, знаходячись там до 22 вересня через погану погоду"⁸⁸. З'ясовується, що за велінням Хованського він повинен був, підійшовши до гирла Тереку, відправити свого посланця до Д. Сербіна - щоб той прибув звідти до нього, Волкова, з казною, призначеною для Будай шамхала⁸⁹, який вже а ргіогі розглядався як союзник у загальній справі розправи над козаками. Ймовірно, саме астраханські "ратні люди" Волкова (посилени ще одним загоном Д. Галачелова⁹⁰) повинні були скласти основу експедиції проти аграханців. Проте ті, одержавши відомості про підготовлюваний проти них захід, прискорили свій відхід на Кубань, унаслідок чого план змінився. Недаремно в цих умовах оперативно діє Д. Сербін - найнявши підводи, він негайно відправляється до кн. Черкаської, яка згодилася виконати його прохання - організувати переслідування і розгром козаків.

Джерела розходяться в оцінках чисельності козаків, що зуміли тоді піти все ж таки на Кубань. За відомостями терчанина Ф. Молчанова, що втік морем до Волкова, "пішло їх козаків з Аграхані-річки всіх чоловік з півтораста, а дійшло їх козаків людей з сорок"⁹¹. Ця цифра, як бачимо, близька до повідомлення Д. Сербіна (див. вище). Навпаки, В. Дружинін цілком логічно вважає, що для такого малого числа козаків не було потреби будувати на Кубані ціле містечко, вказуючи на число утікачів, що врятувалися, в 200 чоловік⁹². Нарешті, згідно з даними Війська Донського, на Кубань у

⁸⁵ Акты исторические. - С.Пб., 1842. - Т.5. - Док. №215.

⁸⁶ Русско-чеченские отношения... - С.256.

⁸⁷ Там само. - С.256.

⁸⁸ Там само. - С.257.

⁸⁹ Там само. - С.257.

⁹⁰ Архив СПб. ИИ РАН. - Ф.178. - Оп.1. - Спр.12317.- Арк.1-1 зв.

⁹¹ Русско-чеченские отношения. - С.258.

⁹² Дружинин В.Г. Раскол на Дону в конце XVII ст. - С.211-212.

вересні 1692 р. відправилися з Аграхані 700 козаків, 200 із числа яких зуміли досягти мети⁹³. Уявляється, що насправді восени 1692 р. Аграхань покинули головні сили козаків, причому на чолі з їх лідером - Л. Маницьким, тобто декілька сотень чоловік; недаремно і сили проти них збиралися чималі - не менше 450 чоловік одних лише ратників із Астрахані, число яких у результаті зросло⁹⁴.

На Кубані аграханські козаки знайшли тих козаків, що проживали тут уже декілька років, які пішли з Дону, заклавши у результаті⁹⁵ основи відносин з Гіреями, змістом яких пізніше успішно скористаються некрасівські козаки. Проте не можна погодитися з В. Дружиніним в тому, що козаки, які пішли на Кубань, перестали бути небезпекою і для Війська Донського, і для Москви. Вже влітку 1693 р. чорноярський воєвода Ф. Спешнев сповіщав кн. П. Хованського про одержані від Війська Донського відомості – козаки і ногайці під командою Кубек-аги, оселившись на Кубані, готуються напасти на рибні ватаги, але, що більше його турбує – “у разі нападу Чорний Яр неможливо буде обороняти через “малолюдство” і відсутність боєприпасів⁹⁶ - адже це буде”, турбувався воєвода, - “вже не перший напад”. Тоді, в червні 1693 р., фортецю вдалося відстояти від набігу козаків і татар. Ще більша небезпека виходила від кубанських козаків у справі їх активних дій, по “зманюванню” на Кубань, перш за все, донських козаків. В жовтні 1693 р. ендереєвський Муртазалеї-мурза повідомляв про намір козаків з двох донських городків піти на Кубань до “козаків-розкольників, де Кубек-ага побудував їм містечко”⁹⁷. Занепокоєний кн.П. Хованський майже негайно повідомляє про це в своїй записці царю. А в 1703 р. на Дон була відправлена царська грамота про вживання Військом заходів щодо розшуку “злодіїв”, підбурюючих козаків піти з р. Ведмедиці на Кубань⁹⁸. Крім того, необхідно зазначити, що в союзі з козаками були зацікавлені кавказькі феодали – наприклад, той самий шамхал Тарковський⁹⁹. Треба думати, що і кумських козаків, кабардинські князі не поспішали видавати Москві. Про подальшу долю цього центру кавказьких козаків ученим майже нічого невідомо, про це умовчує і В. Дружинін, і Б. Боук. Цікавий документ нещодавно був знайдений автором в архіві Інституту історії РАН у Санкт-Петербурзі. У записці царицинського воєводи Р. Вельямінова-Зернова (червень, 1894), повідомлялося про напад поблизу “Боликлеєвської водоверті” на

⁹³ Боук Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска. – С.33.

⁹⁴ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. – Оп.1. – Спр.12316, 12317.

⁹⁵ Усенко О.Г. Начальная история кубанского казачества (1692–1708 гг.) // Из архива тверских историков: Сб. науч. ст. – Тверь, 2000. – Вып.2.

⁹⁶ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. – Оп.1. – Спр.12364.

⁹⁷ Там само. – Спр.12449. – Арк.1.

⁹⁸ Акты А. Лишина. – Т.1. – С.204–205.

⁹⁹ Архив СПб. ИИ РАН. – Ф.178. – Оп.1. Спр. –12585.

рибний струг саратовського стрільця П. Гуліна загону татар, калмиків і “куминських козаків”¹⁰⁰.

Звичайно, основної неприємності російській адміністрації на Кавказі і в Поволжі завдавали саме ті козаки, яких прийняв до себе кримський хан Селім-Гірей.

У цілому можна вважати, що вже на рубежі XVII-XVIII ст. кубанське козацтво відіграло не меншу роль в активізації нових переходів донців на Кавказ, набігах (тепер уже часто в союзі з ногайцями) на кордони Російської держави і загальному підвищенні уваги Криму, Османської імперії і Росії до козацтва як важливого гравця на просторі Дикого Поля і суміжних територій.

Dmytro Sen'

“It's njt here on Agrahan' river tightly for our living/..”: a fragment of the history of initial stage of reclaiming the North Caucasus by Don Cossacks at the end of the XVII c.

In the article the author has elucidated the process of reclaiming the North Caucasus by the Don Cossacks at the end of the XVII c.

УДК 94(477.44) “16”

Валентина Гродецька

ВЗАЄМИНИ МІСЬКОЇ ШЛЯХТИ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ЗІ СТАРОСТИНСЬКИМИ УРЯДАМИ у XVII ст.

У статті розглянуто питання боротьби шляхти Вінниці та Брацлава зі старостинськими урядами за свої права у XVII ст. З'ясовано, що Люблінська унія 1569 р. та перехід Східного Поділля під юрисдикцію Польщі докорінно змінив систему отримання права власності міщан та шляхтичів на земельні володіння.

Вінниця та Брацлав відігравали значну роль у внутрішній політиці Брацлавського воєводства. Обидва міста були центрами політики, культури, економіки не лише цього воєводства, а й відігравали важливе значення у розвитку всього Поділля.

Брацлав знаходився у власності старости Юрія Струся, а у 1564 р. отримав магдебурзьке право. Ю. Струсь мав значний авторитет у політичних колах Варшави. У 1607 р. Сейм виніс рішення надати старості “повну владу приборкувати дуже шкідливі бунти міщан м. Брацлава, а бунтарів ловити й карати”¹⁰¹. Влада старости у місті стала необмеженою.

У Вінниці ситуація була інша, оскільки місто було центром воєводства. При наданні певному шляхтичу в утримання земель, господарські інтереси старостинського уряду вимагали визначення

¹⁰⁰ Там само. – Спр.12589.

¹⁰¹ Баранович І. Україна накануне освободительной войны середины XVII в.– М.,1959.– С.103.